

Sławomir Augusiewicz

Reorganizacja armii prusko-brandenburskiej w 1655 roku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 423-431

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Augusiewicz

Reorganizacja armii prusko-brandenburskiej w 1655 roku

Jednym z nadrzędnych celów wewnętrznej polityki Fryderyka Wilhelma w okresie poprzedzającym wojnę północną 1655—1660 i w pierwszych miesiącach jej trwania stało się zorganizowanie silnej armii. Nie są przesadne stwierdzenia, że historia armii brandenbursko-pruskiej, jako czynnika militarno-politycznego liczącego się w tej części Europy, bierze swój początek w okresie wojny polsko-szwedzkiej, a jej rozwój w bardzo krótkim okresie i w warunkach temu niesprzyjających stanowi wielkie osiągnięcie Fryderyka Wilhelma. Jeden z historyków pierwszą bitwę, w której wzięła udział zreorganizowana armia, trzydniową batalię warszawską (28, 29, 30 lipca 1656) określił mianem „kolebki pruskiej siły i zwycięstw”¹.

Choć historiografia poświęciła armii pruskiej wiele uwagi, to wysiłki badaczy koncentrowały się raczej na jej późniejszych dziejach, zwłaszcza XVIII- i XIX-wiecznych, i to raczej w kontekście prowadzonych przez nią działań wojennych czy ustalania jej składu osobowego². Istnieje również pokaźna liczba opracowań poświęconych historii poszczególnych jednostek. Monografie C. Jany’ego i G. A. Craiga³, stawiające sobie za cel omówienie dziejów armii brandenburskiej, pruskiej i niemieckiej na całej przestrzeni jej funkcjonowania, proces jej tworzenia w okresie panowania Fryderyka Wilhelma, poprzez reorganizację istniejących struktur militarnych w monarchii Hohenzollernów, siłą rzeczy traktują skróto. Niewiele więcej wnosi mająca podobny charakter, ale już przestarzała praca R. Coubiere’a⁴, polską monografię pióra L. Moczulskiego można uznać za zupełnie nieprzydatną w tym zakresie, choć jest to jedyne opracowanie tematu w naszej historiografii⁵. Przemianom wojskowym za-

1 A. Riese, *Die dreitägige Schlacht bei Warschau 28, 29 und 30 Juli. Die Wiege preussischer Kraft und preussischer Siege*, Breslau 1870.

2 [Stammliste] *Königlich Preussischen Armee seit dem 16 Jhd bis 1840* [b.m.r.w.]; König, *Militärisches Pantheon oder biographisches Lexicon aller Helden und Militärpersonen, welche sich in Preussen diensten berühmt gemacht haben*, Berlin 1797; *Die Generale der kurbrand.-preuss. Armee von 1640 bis 1840*, Berlin 1840; F. Gottschalk, *Die vaterländische Generale höheren Ranges*, Preussische Provinzial Blätter, 1841, Bd. 25; F. Ciriacy, *Chronologische Übersicht der Geschichte des Preus. Heeres*, Berlin u. Posen 1820; R. W. Schöningh, P. Abel, *Geschäftskalender nebst Armee — Listen, Personen — und Truppen — Verzeichnis für das brandenburgisch-preussische Heer 1656—1688*, Beihefte zur Militär—Wochenbl., 1907.

3 C. Jany, *Geschichte der Preussischer Armee vom 15 Jh. bis 1914*, Bd. 1, Osnabrück 1967; G. A. Craig, *Die preussisch-deutsche Armee 1640—1945*, Düsseldorf 1960.

4 R. Coubiere, *Geschichte der brandenburgisch-preussischen Heeresverfassung*, Berlin 1852.

5 L. Moczulski, *Miecz Nibelungów: zarys historii armii pruskiej i niemieckiej 1618—1967*, Warszawa 1968. Nieco informacji na temat przebudowy struktury militarnej w Prusach Książących zob.: S. Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książących w latach 1656—1657*, Olsztyn 1999.

chodzącym w połowie XVII w. w państwach pozostających pod panowaniem elektora brandenburskiego osobne studium poświęcił P. F. Stuhr, dzisiaj straciło ono jednak na aktualności⁶. Najlepszą pracą omawiającą armię brandenbursko-pruską z okresu rządów Wielkiego Elektora pozostaje dzieło G. A. Mülverstedta⁷. Stanowi ono w zasadzie alfabetyczny wykaz poszczególnych jednostek, z omówieniem procesu ich formowania i przedstawieniem dziejów, a niekiedy nawet podaniem składu sztabu oficerskiego, opracowany na podstawie szerokiego materiału źródłowego. Zawiera więc sporo informacji na interesujący temat, nie są one jednak podane w uporządkowany sposób i dlatego stanowią raczej materiał do opracowania zagadnienia niż systematyczne opracowanie. Jako temat badawczy reorganizacja armii brandenbursko-pruskiej w przededniu „potopu” szwedzkiego oczekuje na wnikliwe studium, zaledwie wprowadzeniem do tematu pozostaje najnowsze jego ujęcie dokonane przez E. Opitza⁸.

Armia Prus Książęcych nie miała charakteru stałych formacji, była jedynie milicją przeznaczoną do zadań defensywnych, której nie wolno było przekraczać granicy kraju⁹. Opierała się na służbie wojskowej szlachty, sołtysów, karczmarzy i wolnych chłopów, osiedlonych na prawie chełmińskim (Ritterdienste; Dienstpflichtige). W obrębie każdego starostwa, wyjątkowo dwóch, organizowano kompanie rajtarii (szlachta), dragonii (wolni chłopci chełmińscy) i piechoty (chłopi z domen książęcych) dowodzone przez oficerów (Kompanieoffiziere), najczęściej wywodzących się z lokalnych rodów szlacheckich, często mających za sobą służbę wojskową w obcych armiach. Kompanie organizowano w regimenty w obrębie trzech okręgów: natangijskiego (Natangen), sambijskiego (Samland) i górnopruskiego (Oberland), a na ich czele stali oberszter-lejtnanci, pełniący jednocześnie funkcję szefa jednej z kompanii. Komendę nad całością wojska pruskiego sprawował pułkownik krajowy (Landesoberst) mianowany przez elektora. Na przełomie XVI i XVIII w. zaczęto powoływać do pieszej służby wojskowej chłopów, jednego żołnierza z określonej, różnej w każdym okręgu — liczby łanów, zwanych wybrańcami (Wybranzen) lub muszkietierami (Amtsmusquietire). W przypadku szczególnego zagrożenia stany mogły się zgodzić na zwołanie pospolitego ruszenia (Allgemeine Aufgebot) wszystkich poddanych księcia. Poza tym władca Prus Książęcych nie miał żadnej możliwości formowania w kraju stałych oddziałów wojskowych ani w drodze zaciągu, ani werbunku.

---

6 P. F. Stuhr, *Die brandenburgisch-preussische Kriegsverfassung zur Zeit Friedrich Wilhelms des Grossen Kurfürsten*, Berlin 1819.

7 G. A. Mülverstedt, *Die brandenburgische Kriegsmacht unter dem Großen Kurfürsten*, Magdeburg 1888.

8 F. Opitz, *Österreich und Brandenburg im schwedisch-polnischen Krieg 1655—1660, Vorbereitung und Durchführung der Feldzüge nach Dänemark und Pommern*, Militärgeschichtliche Studien, Bd. 10, Boppard am Rhein 1969.

9 Wnikliwe i obszerne studium historii i organizacji pruskiej obrony krajowej poświęcił U. Marvitz, *Staatsräson und Landesdefension. Untersuchung zur Kriegswesen des Herzogtums Preussen 1640—1655*, Militärgeschichtliche Studien, Bd. 31, Boppard am Rhein 1984; S. Hartmann, *Landesdefension und Landesverwaltung in Ostpreussen zur Zeit des grossen Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, w: *Ein sonderbares Licht in Deutschland. Beiträge zur Geschichte des Grossen Kurfürsten von Brandenburg*, hrsg. G. Heinrich, Zeitschrift für Historische Forschung, Berlin 1990, Beiheft 8, ss. 113—116; O Zimmermann, *Das Defensionswerk im Herzogtum Preussen unter dem Kurfürsten Georg Wilhelm*, Königsberg 1933.

Już z samego założenia pruska obrona krajowa nie była siłą zdolną stawić czoła zorganizowanym armiom z połowy XVII w. Tym bardziej że wiele do życzenia pozostawiał tak stan wyszkolenia, jak i uzbrojenia. Jednak zabiegi podejmowane przez elektora Jerzego Wilhelma w latach wojny polsko-szwedzkiej 1626—1629 i Fryderyka Wilhelma w pierwszym okresie panowania nie przyniosły rezultatu. Co więcej, przeprowadzono redukcję obrony krajowej, która w 1644 r. składała się z 15 kompanii rajtarii, 4 kompanii dragonii i 13 kompanii muszkieterów. Nie udało się również po 1648 r., pod pozorem obrony Księstwa przed atakiem kozackim, wprowadzić stałych regimentów brandenburskich, choć okresowo przebywały na terenie kraju oddziały piesze pułkownika Berndta Friedricha von Arnim, skwadron rajtarii pułkownika Aleksandra Andreasa von der Osten i regiment gen.-mjr Christopha von Houwald, który potem wstąpił na służbę polską, biorąc udział w walkach na Ukrainie. Na początku 1655 r. armia pruska liczyła 5770 żołnierzy, w 33 kompaniach — 16 kompaniach rajtarii, 4 kompaniach dragonii i 13 kompaniach piechoty. Łącznie tworzyło to 3 regimenty jazdy — sambijski pod oberszter-lejtnantem Johannem von Manteuffel-Szöge, natangijski pod oberszter-lejtnantem Eliasem von Kanitz i górnopruski dowodzony przez oberszter-lejtnanta Christopha Friedricha von Dobeneck i regiment piechoty oberszter-lejtnanta Hansa von Reimanna.

Zbliżająca się wojna polsko-szwedzka sprawiła, że elektor brandenburski, chcąc zabezpieczyć swoje prowincje przed skutkami działań wojennych, prowadzonych — co było oczywiste — w ich sąsiedztwie, musiał rozbudować armię. Siła militarna mogła się zresztą okazać poważnym atutem w ewentualnych negocjacjach z walczącymi stronami — Fryderyk Wilhelm mógł się liczyć jako sprzymierzeniec tylko wtedy, gdyby dysponował sprawnym i licznym wojskiem. A na przełomie 1654 i 1655 było ono niewielkie. Siły zbrojne Brandenburgii po przeprowadzonej w 1653 r. redukcji liczyły około 1800 ludzi. Dzięki intensywnym zabiegom i zgodzie landtagu brandenburskiego na zwiększone podatki (5 tys. talarów na werbunki)¹⁰, do jesieni 1655 r. udało się sformować na terenie Rzeszy 132 kompanie liczące około 10,5 tys. żołnierzy.

Istota i charakter konfliktu z lat 1655—1660 sprawiły, że ciężar koncentracji, a co się z tym wiąże sformowania i utrzymania znacznej części wojsk Fryderyka Wilhelma spadł na Księstwo Pruskie, które z uwagi na swoje strategiczne położenie było prowincją najbardziej zagrożoną agresją, ale również stanowić mogło znakomitą bazę do podjęcia działań ofensywnych. Pozostałe posiadłości Hohenzollerna miały w tym procesie raczej charakter zaplecza mobilizacyjnego i ekonomicznego.

Wiosną 1655 r. Fryderyk Wilhelm skierował do Prus Książęcych Georga Friedricha von Waldeck i Johanna von Hoverbeck, którzy mieli zbadać stan obrony krajowej i przeprowadzić niezbędne zmiany w celu jej usprawnienia¹¹. W swoim raporcie Waldeck bardzo krytycznie ocenił jej stan. Wojsko przedstawił jako niedostatecznie wyekwipowane, nie wyćwiczone i dowodzone przez złych oficerów. Uważał wprawdzie, że intensywne, trzymiesięczne ćwiczenia

---

10 C. Jany, *op. cit.*, s. 115.

11 E. Opitz, *op. cit.*, s. 29.

mogą podnieść jakość kompanii obrony krajowej, do tego stopnia, że nie powinny sprawnością ustępować formacjom nieregularnym, jej liczebność uważał jednak za niedostateczną. Zdaniem Waldecka do obrony Księstwa niezbędnych było 12 tys. żołnierzy¹². Taki stan można było osiągnąć tylko przez werbunek na terenie Prus Książęcych oraz sprowadzenie regularnych jednostek z Rzeszy.

Obradujący w kwietniu i maju 1655 r. sejm krajowy wyraził zgodę na werbunek i sformowanie 1 regimentu rajtarii i 2 regimentów pieszych oraz uchwalił powszechną kontrybucję dla ich utrzymania¹³. We wrześniu stany pruskie zezwoliły na dodatkowy pobór 1 rekruta z 20 łanów z dóbr szlacheckich w całym kraju (tzw. 20-Huben-Wybranzen), 1 z 10 łanów z poddanych starostwa (Amtsuntertanen), w miastach 1 z 10 domów, wprowadzając możliwość zamiany tego obowiązku na opłatę (1 talara) przeznaczoną na werbunek¹⁴. Opracowano również plan pospolitego ruszenia (Allgemeine Aufgebot) wszystkich poddanych, dowodzonych w trzech okręgach przez wyznaczonych pułkowników.

W efekcie Waldeck zorganizował do września 1655 r. w Prusach Książęcych armię, poprzez przeformowanie istniejących kompanii milicji w regularne regimenty i utworzenie kilku nowych, opartych na „20-Huben Wybranzen” i werbunkach, składającą się z 5 regimentów i 2 skwadronów rajtarii, 2 regimentów i 2 skwadronów dragonii, 8 regimentów piechoty. Razem mogły one liczyć około 11 tys. żołnierzy.

Na początku września Waldeck ze zgromadzonym wojskiem rozłożył się obozem pod Prabutami. Pod jego komendą znajdowało się wówczas 7 kompanii własnego regimentu rajtarii, skwadrony Heinricha von Wallenrodt, Dietricha von Lessgewang, Christoha Albrechta von Schönaich, Johanna von Manteuffel, skwadron dragonii Eliasa von Kanitz i po kilka kompanii pieszych Waldecka, Christoha Albrechta zu Dohna, Christoha Friedricha von Dobeneck, Johanna von Klingsporn i Christiana Ludwiga von Kalckstein¹⁵. Nie było to z pewnością całe wojsko zorganizowane w Księstwie. Część została rozlokowana na pograniczu litewskim, bo Waldeck obawiał się ataku szwedzkiego z tamtego kierunku (Magnus de la Gardie). Reszta miała dołączyć później. Do Księstwa nadchodził poza tym korpus brandenburski złożony z 4 regimentów piechoty i jednej kompanii pieszej regimentu gwardii oraz 4 regimentów i szwadronu jazdy pod dowództwem Ottona Christoha von Sparra. W jej skład wchodziły: część rajtarii Waldecka oraz regimenty Christoha von Kannenberg, Aleksandra von Spaen, Wolffa Ernsta von Eller i skwadron Christoha de Brunell, a także piechota Sparra, Caspara von Syburg, Wolrada von Waldeck i Gerharda von Bellicum. Korpus mógł liczyć co najwyżej niewiele ponad 6 tys. ludzi w 74 kompaniach¹⁶.

---

12 E. Opitz, op. cit., s. 30; U. Marvitz, op. cit., s. 43.

13 *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Bd. 15, hrsg. K. Breysig, Berlin 1894, s. 350.

14 H. Rachel, *Der Grosse Kurfürst und die ostpreussische Stände*, Leipzig 1905, s. 337; C. Jany, op. cit., s. 118.

15 *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Bd. 7, hrsg. B. Erdmannsdörffer, Berlin 1877, s. 530.

16 E. Opitz, op. cit., s. 32; C. Jany, op. cit., ss. 116–119.

Prezentowany poniżej tekst źródłowy, nieznanego autorstwa, pochodzący ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich, dotyczy właśnie wydarzeń związanych z organizowaniem obrony Prus Książęcych jesienią 1655 r. Zwłaszcza jego pierwsza część, stanowiąca specyfikację oddziałów, które miały stawić się do obozu pod rozkazy Georga Friedricha von Waldeck, stanowi doskonale źródło do dziejów przemian struktury militarnej Prus Książęcych i budowy armii brandenbursko-pruskiej w okresie drugiej wojny północnej, także do określenia jego składu osobowego, tym bardziej że jest jedynym przekazem zawierającym wiadomości na ten temat, oprócz wykorzystanej przez Mülverstedta *Armeeliste* (specyfikacji autor ten nie zna), podającej skład armii elektorskiej z jesieni 1655 r. Dotyczy to przede wszystkim fragmentów odnoszących się do regiméntów wybranieckich (Wybranzen) oraz wątpliwości związanych z regiméntami Wallenrodta, Götzena i Halle, w stosunku do których Mülverstedt, posługujący się *Armeeliste*¹⁷ i późniejszym wykazem z roku 1656, nie potrafił jednoznacznie określić daty jej sformowania i początkowego okresu istnienia. W specyfikacji nie zostały wymienione wszystkie regimenty sformowane w 1655 r. w Księstwie, pominięto jednostki odesłane nad granicę z Litwą i Mazowszem. Wiarygodność tego przekazu potwierdzają raporty samego Waldecka o składzie wojsk przebywających w obozie pod Prabutami¹⁸, które nie zawierają jednak informacji na temat ich składu liczebnego. Specyfikacja w tym względzie wydaje się zawyżać rzeczywisty stan wojska pruskiego.

W dalszej części źródła następuje określenie powinności poddanych pruskich względem zaopatrzenia obozu pod Prabutami, opis przemarszu armii elektorskiej z Brandenburgii przez Pomorze do Prus Książęcych i podanie wymiaru kontrybucji nałożonych na mieszkańców Księstwa, przeznaczonej na utrzymanie wojska. Zagadnienia te zostały już dostatecznie naświetlone przez literaturę przedmiotu, niemniej nie powstało dotąd studium dotyczące gospodarczych aspektów działań militarnych w Prusach Książęcych i problemu wprowadzenia stałej armii w tym kraju, zarówno w dobie wojny polsko-szwedzkiej, jak i budowania absolutyzmu w tym kraju po 1660. Może więc publikowany poniżej materiał przydać kilka istotnych szczegółów do tych problemów.

Tekst został przygotowany w oparciu o niemiecką instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych¹⁹. Pozostawiono duże litery w zwrotach odnoszących się do Fryderyka Wilhelma (np. Ihre Churfürstliche Durchlauchtigkeit) i Georga Friedricha von Waldeck (np. Ihrer Excelence). Wszystkie skróty zostały rozwiązane.

---

17 *Theatrum Europaeum*, t. 7, Frankfurt a. Mein 1663, s. 806.

18 Zob. przyp. 15.

19 J. Schultze, *Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 1930, Bd. 43, ss. 345–354.

Tekst źródłowy

16 września 1655 [b.m.d.] — Struktura armii prusko-brandenburskiej w Prusach Książęcych pod dowództwem general-lejtnanta Georga Friedricha von Waldeck.

Oryg. nieznany, podstawę wydania stanowi mikrofilm kopii znajdującej się w Bibliotece Czartoryskich, rkps 148, Teki Naruszewicza T. 148, Nr 113, s. 579—584.

[s. 579] Specification über Ihre Churfürstliche Durchlauchtigkeit zu Brandenburg etc. etc. anbefohlener Zusammen Ziehung derer Preussischen aufgerichteten Armeen, so von Ihrer Excelece Herrn General-Lieutenant Herrn Grafen Georg Friedrich von Waldeck etc. etc. und dessen Commando den 13/3 Septemb. Anno 1655 zum Churfürstliche Feld-Lager ins Oberland an die Weichsel Werkstellig gemacht, und follgenden 16/6 dieses selbstn darauff gefollget¹.

Als:

1000 Mann zu Ross und Ihr Excellentz Herr General Graf

1000 Mann zu Fuss Georg Friedrich von Waldeck²

1000 Mann zu Fuss, Herr Obrister von Pudewels³

1000 Mann zu Fuss, Herr Obrister von Götzen⁴

2500 Mann Reuter, des verstorbenen Herrn Landes Obristen Christoph Albrechts von Schönaichs⁵

Dienst oder Lehens Pferde, welche anitzo von Herrn Obristen Lieutenant Zögen sonsten Manteuffel⁶ genandt und Herrn Obristen Lieutenant von Dobenecken⁷ geführet werden

1000 Reuter, und 1000 Mann Fussgänger: Herr Oberstallmeister de la Cave⁸

[s. 580] 1000 Mann Herr General-Quartiermeister Bellicum⁹

¹ Na końcu dokumentu umieszczono polski tytuł: „Opisanie woyska Elektora Brandenburskiego, które złączywszy się wynoszą 54 100 ludzi y operacyi pod bytność samego Elektora rozpocząć mają”.

² Georg Friedrich von Waldeck (1620—1692), general-lejtnant, od 1657 w służbie szwedzkiej, potem cesarskiej, w której doszedł do rangi feldmarszałka (1664); od 1682 książę cesarstwa; brał udział w bitwie pod Wiedniem 1683.

³ Otto Wilhelm von Podevils (1546—1657), w czasie wojny trzydziestoletniej w służbie orkańskiej, 1626 kapitan gwardii Henryka orañskiego — w 1626 r. wymieniany jako kapitan i szef kompanii; w 1633 w randze pułkownika dowodził niemieckim regimenterem w służbie polskiej, podczas kampanii smoleńskiej pułkownik, od 5 sierpnia 1641 gubernator twierdzy w Pławie.

⁴ Adolf von Götzen (1610—1678?), od 8 września 1651 w randze pułkownika, komendant garnizonu w Lippstadt; szef regimenteru piechoty od 1646 (?); od 1666 gubernator Peitz, a od 1672 Spandau; general-lejtnant od 12 VII 1678.

⁵ Christoph Albrecht von Schönaich (zm. 1654), pułkownik od 1655, gubernator Lippstadt i Herford (od 1647), Hamm (1651), pułkownik krajowy w Prusach Książęcych, tajny radca brandenburski, starosta ostródzki, olsztyński (1646) i olecki (1651—1654).

⁶ Johann von Manteuffell-Szöge (1589—1667), w 1655 w randze oberszter-lejtnanta szef kompanii rajtarii z Szaków i dowódca regimenteru sambijskiego, pułkownik od 3 VI 1655.

⁷ Christoph Friedrich von Dobeneck (zm. 1668), w 1655 w randze oberszter-lejtnanta dowódca kompanii rajtarii w Szczytnie i dowódca regimenteru oberlandzkiego (górnopruskiego).

⁸ Pierre de la Cave (1605—1679), początkowo w służbie francuskiej, w 1632 chorąży w służbie brandenburskiej, 1637 w randze rotmistrza, 1652 kapitan, a w 1653 pułkownik pieszej gwardii elektora Fryderyka Wilhelma, od 28 IX 1657 gubernator Pławy; w 1669 general-major, tajny radca.

⁹ Gerhard von Bellicum (zm. 1670), rodem z Dolnej Nadrenii, w 1652 oberszter-lejtnant, w tej randze w 1655 pełnił funkcję generalnego kwatremistrza (Generalquartiermeister); szef kompanii garnizonu w Klajpedzie; 1655 dowódca regimenteru piechoty; od 1 III 1657 pułkownik i komendant twierdzy Friedrichsburg.

- 1000 Mann Herr Obrister Fabian von Schönaich
 1000 Mann Herr Obrister Wallenrad¹⁰
 1000 Mann Herr Obrister Kalkstein¹¹
 1000 Mann Herr Obrister Klingspor¹²
 1000 Mann Herr Obrister Reinmann¹³ auf der Burg Freyheit
 1000 Mann die Churfürstl. Bedienten zum Feldzug geworben
 1000 Mann die drey Städte Königsberg geworben und dazu noch eine
 Esquadron von Bürger Söhnen
 600 Mann Herr Jägermeister und Hauptmann zum Rein Heinrich Ehren-
 treich von Halle¹⁴ an reitenden Jägern, Wildnisbereuttern und Waldknechten
 auch Warthen
 500 Reuter Herr Obrister-Lieutenant und Hauptmann zur Balge Herr von
 Kanitzen¹⁵
 500 Reuter Herr Obrister-Lieutenant und Hauptmann zu Lyck, Herr von
 Auer¹⁶
 4000 Ordinar Wybranzen auf Sammland, Herrn Landrath und Landvoigt zu
 Sacken, Cammerherrn und Obrister, Jonas Casimir Freyherr zu Eulenburg¹⁷
 [s. 581] 5000 Ordinar Wybranzen auf Natangen, Herr Obrister und Haupt-
 mann zu Sehesten, Herr von Leschgewangk¹⁸
 3000 Mann Ordinar Wybranzen im Oberland, Herr Landrat und Haupt-
 mann zu Holland, und Obrister Herr von Willemsdorf
 15000 Mann seynd aus dem gantzen Herzothum Preussen als von 100 Huben
 einen Mann, ohne die 53 Städte in Preussen verhandener Bürgerschafft
 auszurichten aufgebothen, so in Eides—Pflicht genommen, und unter die
 geworbene Völcker verstecket werden sollen.
 Was Herr General Hubbaldt¹⁹ aufbringet, ist noch nicht benennet.

¹⁰ Heinrich von Wallenrod (1616—1672), służbę wojskową odbywał w armiach cesarskiej, saskiej i duńskiej; w latach 1651—1655 (z przerwami) w randze majora dowódca regimentu rajtarii i dowódca gwardii królewskiej Jana Kazimierza; od 1655 w służbie brandenburskiej; pułkownik krajowy w Prusach Książęcych; starosta olecki.

¹¹ Christian Ludwig von Kalckstein (1630—1672), w czasie wojny trzydziestoletniej w armii francuskiej; 1654 jako oberszter-lejtnant w służbie polskiej, od lata 1655 w randze pułkownika szef regimentu piechoty i regimentu dragonii; po 1660 ponownie w służbie polskiej, w 1663 r. brał udział w kampanii przeciwko Rosji; starosta olecki.

¹² Johann von Klingsporn (1685), od 1655 w randze pułkownika szef regimentu piechoty.

¹³ Hans von Reimann (zm. 1657), w 1655 w randze oberszter-lejtnanta szef kompanii piechoty z Ragnety; od 1655 pułkownik i dowódca regimentu piechoty.

¹⁴ Heinrich Ehrentreich von Halle (1610—1663), Jägermeister (łowczy) Księstwa Pruskiego od 26 II 1651; gubernator Louisenschanze w latach 1656—1660; starosta ryński.

¹⁵ Elias von Kanitz, w 1655 w randze oberszter-lejtnanta dowódca kompanii rajtarii z Brandenburga.

¹⁶ Johann (Hans) Georg von Auer (1619—1659), w 1655 w randze majora szef kompanii rajtarii z Kętrzyna; 1655 oberszter-lejtnant, pułkownik od 16 X 1657, dowódca regimentu dragonów; starosta elcki (1651—1657), potem ilawski (1657) i węgorszewski (1657—1659).

¹⁷ Jonas Casimir zu Eulenburg (1614—1667), 1655 w randze pułkownika szef regimentu piechoty, poseł na dwór moskiewski w latach 1656—1657; od 1663 general-major, tajny radca, starosta wystrucki.

¹⁸ Dietrich von Lessgewang (1613—1671), w 1640 rotmistrz w armii brandenburskiej; od 1655 pułkownik, dowódca regimentu piechoty; po 1660 w służbie polskiej, rotmistrz w dragońskim regimencie gwardii Jana Kazimierza dowodzonym przez Ernsta Jana Korfa, potem rotmistrz arkebuzerski; starosta piski.

¹⁹ Christoph von Houwald (1602—1661), rozpoczął służbę wojskową w oddziałach cesarskich około 1616 r., w 1620 w służbie księcia Chrystiana brunszwickiego, w armii szwedzkiej odbył kampanię w Inflantach (1621) i na Pomorzu (1626—1629); w 1634 w służbie elektora saskiego jako general-wachmeister; 1648 general-major i tajny

Von den Churfürstlichen Preussischen Herren Regierungs—Räthen ist auch der allgemeine Landes Aufbot des gantzen Herzogthums Mann vor Mann sowohl in den 53 Städten als Landvolk ausgeschrieben sich fertig zuhalten, damit wann in der Eil die Noth erfordert, sie schleinig ohne Mangel wohl erscheinen können.

[s. 582] 37 Ordinar Landes Lehens Rüstwagen, zu sechs Pferden vorgeschpan, ohne die Churfürstliche Rüstwagen seynd mit der Muniton fortgegangen.

200 Ordinar Landes Lehens Pferde, ohne etzlicher hundert gemeiner Pferde, haben die Stücken nach dem Oberland Feldlager geführt.

Vieler Aempter gantzer Dörffer Land Bauern haben viel tausend Schauffeln, Spaden, Schubkarren, Hacken und was dem mehr anhängig dem Feldlager nachgeführt.

Allen Landleuten und Untersassen ist kräftig anbefohlen, nichts an fremde Örtter zuverführen, sondern alle Lebens Mittel nach dem Feldlager zubringen, und zuverkauffen. Wie denn alle Aempter dazu auch einen grossen Vorrath verschaffen müssen, auch vielen Städten ein gewisses monatlich an so viel 1000 Tonnen Bier, so viel 1000 Pfund Brodt und so viel 1000 Last Hafer zulifern.

Zu diesen Hertzogthums Preussen aufgerichteten Armee werden Ihre Churfürstliche Durchlauchtigkeit zu Brandenburg etc. etc. in Hoher Person selbstn Tag täglich, Gott gebe mit guter Gesundheit nach Wunsch zu glücklichem Progress und gutem Ausschlag, sammt Ihrer auswärtigen Armee, welche in dero Erbländern [s. 583] geworben, und in die 14000 Mann, benebenst einer starcken Artillerie sich erstrecken, mit höchstem verlangen sambt bey sich habenden mehrern Generals — Personen erwartet, wie sie denn allbereit Gottlob den 24/13 Septemb. zu Dantzic mit 8000 wohl angelanget seyn, und von dennen recta nachdem Churfürstlichen Oberländischen Feldlager zugehen, und so lange biss die andere Helffte, so nicht durch Hinter Pommern mit Churfürstliche Durchlauchtigkeit sondern einen andern Weg nach Neuhoff, den gewöhnlichen Weeg auf Marienwerder zuziehen, genommen, nachkommen, eine Zusammenstossung anstellen werden, nochmals aber solche in drey Armeen vertheilen, und die erste auf Sammland an die Lithauische Grentze, die andere auf Natangen an die Polnische Grentze und die dritte ins Oberland an die Weichsel Ihr Feldlager halten lassen wollen, und dazu noch auf 6 Regimenten zuwerben neue Patenta ausgeben haben, worüber die Listenehestes vollkommen auskommen sollen.

Zu Seine Churfürstliche Durchlauchtigkeit Preussische Armee seyn nicht allein vorhero zu Werbung unterschiedliche Contributiones durchs gantze Land eingenommen, sondern [s. 584] auch bey Musterung allbereit von jedem Haus Vater ein Ducaten, von einer Haus Mutter ein Reichs Thaler, vor jeder Kind einen halben Reichsthaler und vor jeder Gesind ein Reichsort an Kopf — Geld erleget und noch zur Auszahlund und Unterhaltung selbiger Völcker über die Anlage und Accise, so jährlich eine grosse summa Gelldes tragen thun, zum andernmahl das Kopfgeld wieder zuerlegen gewilliget, auch auser deme, sowohl

---

radca elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma; w służbie polskiej walczył z Kozakami na Ukrainie, uczestniczył w bitwie pod Beresteczkiem (1651); po 1655 ponownie w armii brandenburskiej.

vor die Soldatesque als vor die Pferde, noch unterschiedliche kleine Contributiones zu den Lebensmitteln erfordert werden. Et tantum. In summa obgeschriebene Armee befindet sich zu Fuss und Ross auf 45 100 Mann.

Die nechst nachkommende Armee wird noch erwartes.